

INSIKTSFULLA DOMAR*

Det omskrivna rekvisitet i LVU

av Håkan Gustafsson, Allison Östlund och Sebastian Wejedal

*Professor emeritus i allmän rättslära vid Juridiska institutionen,
Handelshögskolan vid Göteborgs universitet*

*Docent och universitetslektor i offentlig rätt vid Juridiska institutionen,
Handelshögskolan vid Göteborgs universitet*

Jur. dr i processrätt och Specialist Counsel på Crusner advokatbyrå

Artikeln analyserar kravet på föräldrars insikt, vilket framträder som ett oskrivet 'rekvisit' i lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga (LVU). Trots att begreppet *insikt* inte återfinns i lagtext eller finns utvecklat i förarbeten och praxis, påvisar artikeln att avsaknaden av insikt tillmätts avgörande betydelse vid beslut om upphörande av tvångsvård.

Med utgångspunkt i en tidigare intervjustudie med professionella aktörer – i vilken konstaterades att insikt har funktionen av ett *oskrivet* 'rekvisit' vid tillämpningen av LVU – redovisas här en uppföljande undersökning av underrättsavgöranden. Artikeln systematiserar hur insiktskravet *omskrivs* i domskälen och sammanfogar resultaten från delstudierna i en teoriram som baseras på distinktionen mellan *händelseanalys* (bakåtriktad förståelse av incidenter) och *riskanalys* (framåtriktad bedömning av skaderisker).

Resultaten visar att domstolarna kräver att föräldrar inte endast medger tidigare missförhållanden, utan även uppvisar en reflexiv genuin förståelse av orsaker och konsekvenser. Insikt knyts till ansvarstagande, förändringsvilja och förmåga till riskbedömning. Här uppstår ett insiktsdilemma: föräldrar förväntas anlägga ett utifrånperspektiv på sin livssituation, medan deras egna förklaringar ofta tar utgångspunkt i en situerad och kontextuell förståelse. Artikeln synliggör hur föreställningar om föräldraförmåga och ansvar strukturerar bedömningen och hur ett osynligt 'rekvisit' därigenom ges avgörande betydelse.

* Artikeln har *peer review*-granskats.

1. Inledning

[Modern vidhåller] fortfarande att socialtjänsten och övriga professionella aktörer är ute efter henne och försöker försvåra för henne att få återförenas med [barnet], vilket talar starkt för att hon inte är införstådd med anledningen till att [barnet] vårdas med stöd av LVU. Förvaltningsrätten bedömer att [modern] *fortfarande inte visar på en insikt i [barnets] känslomässiga behov*.¹

Barn som löper en påtaglig risk för skada kan tvångsvårdas med stöd av lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga, LVU.² Under förutsättning att samtycke till frivilliga insatser saknas kan tvångsvård beslutas antingen med hänvisning till riskfaktorer hänförliga till *hemmiljön* (2 § LVU) eller därför att den unge genom sitt *beteende* utsätter sig för risker (3 § LVU). Denna artikel fokuserar på de s.k. miljöfallen.³

Att föräldrar har *insikt i sina barns behov* samt *självinsikt i sina egna styrkor och svagheter*, utgör centrala komponenter i vad som kan beskrivas som en ”god föräldraförmåga”.⁴ Följaktligen kan det vara förenat med risker att föräldrar saknar insikt i olika behovsområden, allt från grundläggande omsorg (tillräckligt med mat och sömn, kläder efter väder, hygien) till säkerhet (adekvat tillsyn i farliga miljöer). Vad som på ett abstrakt plan framstår som naturligt – enkelt uttryckt: att det är gynnsamt att föräldrar förstår sitt barn och sig själva – blir dock komplicerat att operationalisera inom ramen för ett juridiskt förbeslutsfattande, särskilt vid tillämpningen av en tvångslagstiftning som LVU. I denna artikel undersöks under vilka förutsättningar föräldrars *bristande insikt* tillmäts rättslig relevans, eller omvänt, vilka effekter *insiktsbrister* får för domstolarnas beslutsfattande i tvångsvårdsmål. Utöver detta huvudsyfte förs även diskussioner av mer rättspolitisk karaktär med stöd i samhällsvetenskaplig forskning och annat informationsunderlag än traditionellt juridiskt rättskällematerial.

1.1 Rättsliga utgångspunkter

För att förstå betydelsen av insikt i tvångsvårdsmål är det nödvändigt att redogöra för vissa rättsliga utgångspunkter. För detta ändamål kan LVU-processen

¹ FFA mål 1329-20, 7 (samtlige kursiveringar är våra).

² Den 1 januari 2027 kommer LVU att ersättas med den nya *lagen om omhändertagande för vård av barn och unga*; se prop. 2025/26:294.

³ I miljöfallen motiveras vård om den unge utsätts för våld/övergrepp, men också vid omsorgsbrister i vidare bemärkelse. Beteendefallen kan handla om att den unge ägnar sig åt kriminalitet, missbrukar eller uppvisar ett socialt nedbrytande beteende.

⁴ I ”BBIC-triangeln” indelas föräldraförmågan i (i) grundläggande omsorg; (ii) stimulans och vägledning; (iii) känslomässig tillgänglighet; (iv) säkerhet; se Socialstyrelsen, *BBIC Grundbok – Barns behov i centrum*, 2023, 27ff.

delas in i olika steg. Som kommer att framgå kan insiktsbrister hos föräldrar få avgörande betydelse under samtliga dessa prövningssteg.

Förutsättningarna för tvångsvård p.g.a. miljöbrister framgår av 2 § LVU. Detta lagrum är sammansatt av flera bakåtblickande *miljörekvisit* (eller *bakgrundsrekvisit*) som kan beskrivas som typiska riskfaktorer i hemmiljön: "fysisk eller psykisk misshandel, otillbörligt utnyttjande, brister i omsorgen eller något annat förhållande". Dessa miljörekvisit åtföljs av ett framåtblickande *prognosrekvisit* (eller *riskrekvisit*): Enligt detta rekvisit förutsätter ett beslut om tvångsvård att en konstaterad riskfaktor föranleder en konkret risk för skada i det enskilda fallet ("påtaglig risk för att den unges hälsa eller utveckling skadas").⁵ Under detta inledande stadium kan bristande insikt hos föräldrar utgöra den bakomliggande orsaken till att omsorgen om barnet brister i något centralt avseende, t.ex. genom att barnet lämnas ensamt vid låg ålder (eftersom föräldrarna inte förstår att detta är farligt). Att orsaken till dessa missförhållanden är just en bristande insikt talar i sin tur för att barnet också framgent kommer att lämnas ensamt och därmed riskerar att skadas.

När det väl har uppstått en oro för barnet aktualiseras frågan om nödvändig vård kan ges som frivillig insats.⁶ En förälder som saknar insikt kan här motsätta sig en placering utanför det egna hemmet, antingen eftersom föräldern inte förstår oron eller har svårt att avge vad socialtjänsten bedömer som ett giltigt (i bemärkelsen trovärdigt) samtycke till frivillig insats. Därmed skapar den bristande insikten förutsättningar för socialtjänsten att tillgripa tvång (1 § LVU).

Enligt 21 § LVU ska tvångsvården upphöra när den "inte längre behövs", vilket i praktiken innebär att de riskfaktorer som motiverade vården inte längre får föreligga.⁷ Under detta stadium kan en förälder som inte fullt ut förstår den bakomliggande problematiken naturligtvis ha svårt att söka adekvat hjälp och upprätthålla ett fungerande samarbete med socialtjänsten. I förlängningen kan detta försvåra eller omöjliggöra en återförening; går det att åstadkomma en "varaktig och genomgripande förändring" när föräldrarna

⁵ Kaldal, *Parallella processer – en rättsvetenskaplig studie av riskbedömningar i vårdnads- och LVU-mål*, 2010, 190ff. och 284ff. Se även Kaldal, "Skapar Högsta förvaltningsdomstolen ett nytt rekvisit i LVU som begränsar rätten för ungdomar med neuropsykiatriska diagnoser att vårdas med stöd av LVU 3 §?", i: *Rätt, social utsatthet och samhälleligt ansvar*, 2012, 382f.; Alexius, "RÅ 2009 ref. 64. Något om tvångsvårdsbedömningar rörande ett barn till en utvecklingsstörd förälder", *Nordisk socialrättslig tidskrift*, 3–4/2011, 27f.; bilaga 5 i SOU 2009:68, 116f.

⁶ För tvångsvård förutsätts att nödvändig vård *inte* kan ges på frivillig grund enligt socialtjänstlagen (2025:400), SoL. Avsaknad av samtycke till frivilliga insatser enligt SoL utgör således en grundförutsättning för att tvångsvård ska kunna aktualiseras.

⁷ Genom lagändring 2025 skärptes kraven för hemflytt på så vis att omständigheterna måste ha förändrats på ett både "varaktigt" och "genomgripande" sätt; se SFS 2022:664 och prop. 2021/22:178, 23ff.

anses sakna insikt i de brister som motiverade att barnet blev tvångsvårdat från första början?

Sammanfattningsvis kan insiktsbrister tillmätas rättslig betydelse på 'vägen in' i LVU, genom att skapa grunden för tvångsvård. Därefter kan bristande insikt få betydelse på 'vägen ut' och ytterst omöjliggöra en hemflytt. Trots att insiktskravet således aktualiseras under samtliga prövningssteg förekommer dock inte ordet "insikt" (eller synonymer) i LVU. Genom lagtexten går det följaktligen inte att få någon närmare kunskap *om*, *hur* och *när* föräldrars bristande insikt ska tillmätas betydelse. Inte heller finns frågan behandlad i förarbetena och klargörande överrättspraxis saknas. Detta faktum kan framstå som problematiskt i flera avseenden – vilket vi menar att det är – men denna och den tidigare studien på samma tema (se strax nedan) avser emellertid inte att besvara hur ett insiktskrav eventuellt skulle kunna regleras eller formuleras i lagtext. Inte heller i den nya lagen finns insikt som ett utskrivet rekvisit i lagtexten. Studien är därmed primärt en undersökning av insiktskravets olika framträdandeformer i tillämpningen, men avslutningsvis lyfter vi ändå flera allmänna breddande betraktelser på frågans vidare betydelse.

1.2 Det oskrivna rekvisitet

För att få kunskap om vilken betydelse domstolar och andra aktörer tillmäter föräldrars insikt har vi kompletterat en traditionell juridisk analys med ett empiriskt material, dels genom en *intervjustudie* (delstudie I), dels genom en studie av *underrättsavgöranden* (delstudie II). Tillsammans synliggör dessa två empiriska material vad som förefaller vara ett dolt 'rekvisit' i LVU. Med detta menar vi att ordet inte är ett uttryckligt rekvisit i formell mening, men att företeelsen i praktiken fungerar som en förutsättning med en motsvarande *underliggande* funktion, som lyfts fram och tydliggörs av våra studier.

Den tidigare artikeln "*Bristande insikt om bristande insikt*"⁸ redovisade resultat från den första delstudien: djupintervjuer med domare, offentliga biträden och socialsekreterare verksamma i tvångsvårdsmål. Respondenterna bekräftade att insiktskravet i praktiken fungerar som ett *oskrivet rekvisit* vid tillämpningen av LVU, och kanske utgör lagens viktigaste 'rekvisit'. Samtidigt framkom att det var svårt för respondenterna att förklara vad detta insiktskrav faktiskt innebär samt hur förekomst respektive avsaknad av insikt värderas i

⁸ Wejedal, Östlund & Gustafsson, "Bristande insikt om bristande insikt: om det oskrivna rekvisitet i LVU", *Nordisk socialrättslig tidskrift*, 31–32/2022, publicerad inom ramen för forskningsprojektet *Hotel California – om inläsningseffekter vid upphörande av vård enligt LVU*, Vetenskapsrådet 2020–22, etikprövat (dnr 2021-00666).

socialtjänstens och domstolarnas beslutsfattande: ”Det är svårt att försöka beskriva vad som menas med insikt. Det handlar ju om så himla mycket.”⁹

1.3 Det omskrivna rekvisitet

I denna uppföljande artikel redovisar vi resultat från den andra delstudien: en kvalitativ analys av avgöranden från förvaltningsrätterna som visar hur insiktskravet *omskrivs* och operationaliseras i domstolarnas dömmande.¹⁰ Genom ett teoretiskt ramverk (avsnitt 2) förklaras fynden utifrån distinktionen risk- och händelseanalys. Därmed framträder ett tudelat syfte med artikeln.

För det första *fördjupar* vi här analysen av insiktskravet genom att granska hur det omskrivs i underrätternas avgöranden: Hur skriver domstolarna om föräldrarnas insikt när de avgör (upphörande)mål och speglas respondenternas upplevelser av insiktskravet även i domstolarnas domslut och domskäl? Kvalitativa nedslag i det empiriska materialet systematiserar förståelsen och analysen av insiktskravet utifrån ett flertal tematiker, vilka tagits fram abduktivt genom det analyschema som beskrivs nedan.¹¹

För det andra *breddar* vi här analysen av insiktskravet genom att anlägga ett teoretiskt förklarande ramverk. Empirin visar att underrätter även i praktiken ställer krav på uppvisad/påvisad/bevisad insikt hos föräldrarna för att låta tvångsvården upphöra. En kritisk reflektion är att vissa normativa föreställningar formar förståelsen av komplexa familjeförhållanden och tvingar in dem i snävare bedömningskategorier.

Artikeln är disponerad så att *avsnitt 2* introducerar det teoretiska ramverket utifrån en tudelning mellan händelse- och riskanalyser, som överförs till kontexten upphörande av vård. *Avsnitt 3* applicerar ramverket på det empiriska materialet i form av domstolsavgöranden. I *avsnitt 4* knyts resultat från empiri samman med teoretiska reflektioner och delvis rättspolitiska diskussioner.

⁹ Socialsekreterare A, citerad i *ibid.*, 142.

¹⁰ Det empiriska materialet avser endast domstolarnas prövning av vårdens eventuella upphörande. Datasetet innefattar ett totalurval av förvaltningsrättsdomar under 2020, 2021 samt första halvåret 2022 som svarade mot sök- och sorteringskriterier. Urvalet kombinerade totalurval av domar om att vården skulle upphöra (26 st) med ett slumpmässigt urval av mål som utmynnat i att vården fortsatte, 172 av totalt 711 inklusive återförvisningar. Båda urvalen är med andra ord självständigt (däremot inte sammanvägt) representativa.

¹¹ Om projektets övergripande forskningsdesign, se Gustafsson, Östlund & da Silva Grotenfelt, ”Från stighundenhet till lagbundenhet?”, *Tidsskrift för Rättsvetenskap*, 5/2023, 602ff. och 611f., samt Wejedal, Östlund & Gustafsson (NST 2022), 132f.

2. Teoretiskt ramverk: risker och/eller händelser?

Som redovisades i studien *Bristande insikt om bristande insikt* har insiktskravet stor betydelse vid tillämpningen av LVU. Det framkom vidare att respondenter ansåg sig kunna utläsa insikt ur flera relativt konkreta faktorer, som vi grupperade i tre teman: Föräldrar kunde visa insikt genom att (1) *inte förneka att påstådda händelser ägt rum*; (2) kunna *resonera kring sina egna brister* för att visa på en genuin övertygelse/personlig utveckling; samt (3) ha en historik av fungerande *samarbete med socialtjänsten*, där föräldrarna varit aktivt hjälp-sökande och samtyckt till erbjudna vårdinsatser. Insikt kunde alltså påvisas genom ett erkännande av faktiska händelser (i dåtid), genom att (i nutid) kunna reflektera kring sådana händelser samt genom att visa en vilja att (i framtiden) ta emot hjälp.

I intervjustudien framträdde ansvarstagande som en röd tråd: "Man visar insikt genom att faktiskt ta ansvar för situationen."¹² När respondenterna tillfrågades om vad föräldrar (och i förekommande fall barnen själva) förutsätts ha insikt i och ta ansvar för, visade det sig dock inte vara lika enkelt att förklara.¹³ Vad innebär egentligen att "ta ansvar för en situation", vad kännetecknar en 'situation' och hur ska de eventuella risker som inryms i den förstås? Vem förstår bäst en situation och vilken grad av kontroll antas föräldrar ha över sin och barnets situation? Mot bakgrund av dessa frågor ges nedan ett förklarande ramverk genom vilket kraven på insikt kan förstås. Här urskiljs de bakåtblickande och framåtblickande bedömningar som inryms i LVU utifrån distinktionen mellan så kallade *händelseanalyser* och *riskanalyser*.

Vid vård enligt LVU kan föräldrarna stå mitt i en problematik där olika miljöfaktorer kan medföra omsorgssvikt. Som utvecklats ovan går det att skilja mellan (bakåtblickande) *bakgrunds-* eller *miljörekvisit* respektive (framåtblickande) *prognos-* eller *riskrekvisit*. Föräldrarnas insikt kan få betydelse både bakåt och framåt då de ibland uppfattar att händelser orsakats av en större social problematik som de inte alltid kan kontrollera. Det kan ifrågasättas om utsatta familjer och individer rimligen kan förväntas förmedla en riskanalys som övertygar socialtjänst och domstol om förutsättningar för varaktiga och genomgripande förändringar.

Bakgrunds- och prognosrekvisit aktualiseras i socialtjänstens och domstolens bedömningar av huruvida föräldrar har *tillräcklig insikt* om olika potentiella riskfaktorer i hemmiljön. Intervjustudien indikerade, å ena sidan, att utredande och beslutande myndigheter präglas av uppfattningen att insikt innefattar krav på *välgrundad förståelse av risker*, bl.a. att föräldrarna borde

¹² Socialsekreterare D, citerad i *ibid.*, 145.

¹³ *Ibid.*, 146.

inse eller borde ha insett riskerna med det som skett. Å andra sidan beskrev ombud att föräldrar har andra förståelser kring orsakerna till det som inträffat; en annan syn på vad de ska förhålla sig till, som snarare berör familjens socioekonomiska och psykosociala *situation*. Medan föräldrarna tycks fokusera på hur och varför en viss händelse uppstått, fokuserar myndigheterna på föräldrarnas förutsättningar att prognostisera risk.

Härigenom identifieras två problematiker: en hänförlig till själva innehållet i insiktskravet; en annan till tidsaspekten som ofta görs gällande i måltypen, där både en prognos och 'närheten' till omständigheterna för omhändertagandet spelar in. Dessa problematiker förtydligas i en organisationsteoretisk modell¹⁴ som innefattar komponenterna *riskanalys* (med en prognosticerande betoning) och *händelseanalys* (med tyngdpunkt på en situationell förståelse av skadliga händelser),¹⁵ och överförs till LVU-sammanhanget, som till väsentlig del handlar om att riskbetonade händelser och omständigheter som ska förebyggas, undvikas eller minimeras.

Riskanalys innebär förmågan att inse följderna av en händelse eller situation. Riskbedömningen är konsekvensinriktad och preventivt framåtriktad. Grundförståelsen här utgår från en individsyn framför en systemsyn,¹⁶ två synsätt som kan stå emot eller komplettera varandra. I *individsynen* söks orsaken till händelser hos enskilda personer, genom slarv, oaktsamhet eller bristande uppmärksamhet. Riskanalysen fokuserar därmed på enskildas ageranden och bedömningar av möjliga risker.¹⁷ *Händelseanalys* innebär däremot att förstå de vidare omständigheterna och helhetssituationen som låg till grund för varför händelsen alls inträffade. Analysformen hänför sig till uppkomsten av situationsrelaterade händelser, är orsakrelaterad och öppnar för tillbakablickande reflektioner (retrospektiv¹⁸), vilka kräver en annan förståelse än riskanalysen. Händelseanalysen betonar en bredare systemsyn på omständigheter och hur förståelse uppnås av den enskilde. En sådan *systemsyn* utgår från att negativa

¹⁴ Analysverktyget utarbetat av Socialstyrelsen *Riskanalys & händelseanalys*, 2009 samt SKL *Modell för risk och händelseanalys – systematiskt förbättringsarbete inom individ- och familjeomsorgen*, 2011.

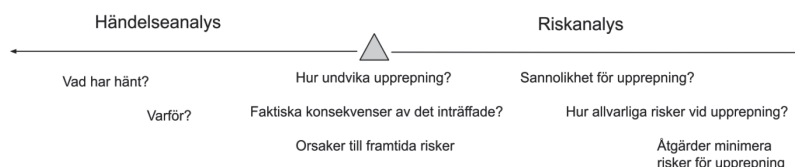
¹⁵ Modellen används i organisatoriska sammanhang för förebyggande arbete på individ- och systemnivå. Westerhäll uppmärksammar modellen rörande förebyggandet av suicidhändelser, Vahlne Westerhäll, "Risk- och händelseanalyser på arbetsmiljö- respektive hälso- och sjukvårdsområdena," *Nordisk socialrättslig tidskrift*, 17–18/2018, 129ff., särskilt 136f.

¹⁶ SKL (uppdaterad handbok) *Riskanalys och händelseanalys: analysmetoder för att öka patientsäkerheten* (2015). Systemsynen finns integrerad i BBIC och dess systemteoretiska föregångare *Integrated Children's System* enligt vilken individers utveckling påverkas av process, person, kontext och tid, se Alexius (2011), 32. Sedan 2023 utges SKL:s handbok av LÖF och delats upp i flera separata delar. På grund av den mer sammanhållna framställningen hänvisas här till SKL:s handböcker 2011; 2015.

¹⁷ SKL 2011:11 och SKL 2015:16.

¹⁸ Jfr Wejedal, Östlund & Gustafsson (NST 2022), 143.

händelser kan inträffa på grund av omgivande omständigheter,¹⁹ alltså ett situationsmedvetet och kontextuellt reflekterande.²⁰

Figurens mittpunkt representerar tidpunkten vid beslutet om huruvida vård enligt LVU ska fortsätta eller inte. Den bakåtblickande bedömningen kan då ta fasta på händelser som inträffat före eller under vårdtiden, men ofta handlar det om omständigheter som föranlett att frivillig vård enligt SoL eller tvångsvård enligt LVU initierades. Från mittpunkten och framåt vidtar de framåtblickande analyserna, utifrån hur barnets förutsättningar uppfattas och riskerna med en familjeåterförening.

Figuren ligger till grund för den tredelade analys av 'insiktsbedömningens kronologi' som i följande avsnitt strukturerar redovisningen av studiens rättsfallsdata. Dessa ramverk innebär i LVU-kontexten att *prospektiv riskanalys* och *retrospektiv händelseanalys* ingår, men ibland kan stå mot varandra och ibland kombineras – vilket benämnts som "historiskt prospektiv"²¹ analys som beaktar dåtida händelsers implikationer för framtida risker.

Sammantaget ställs två 'idealtypologier' mot varandra. Å ena sidan förutsätter myndigheterna att föräldrar, i sin framåtriktade riskanalys, är förmögna att kunna träda ur sin egen situation, att stå 'utom-sig själva' för att uppvisa kontroll över den egna livssituationen, och anlägga ett utifrån-perspektiv på händelseförloppet. Å andra sidan är samma föräldrar sällan i full kontroll över sina livsbetingelser som föranlett deras problematik och myndigheters oro. De är i den meningen inbegripna i ett inifrån-perspektiv där de fäster avseende på olika orsaker till deras nuvarande predikament, där de i fenomenologisk mening är 'inom-sig'. Här noteras ett *insiktsdilemma* mellan socialtjänstens krav på föräldrarnas villighet och faktiska förmåga att ställa sig utanför sin situation och föräldrars motsvarande önskemål om att socialtjänsten förstår deras inifrån-upplevda situation. Kommunikativa svårigheter att förmedla erfarenheter med olika ingångsvärden från olika livsvärldar kan uppstå.

¹⁹ SKL 2015:8.

²⁰ SKL 2011:40 och SKL 2015:54.

²¹ Se Wejedal, Östlund & Gustafsson (NST 2022) avsnitt 3.1.2 "Historiskt prospektiv insikt", 59.

För att göra en riskanalys som uppfyller konkretionskravet,²² och inte endast utgör en abstrakt prognos, krävs erfarenhetsgrundsatser om vad som typiskt sett medför risker samt situationsförståelse av familjens förhållanden. Detta innefattar en *systemorienterad syn* på individen som relationellt placerad i en komplex utsatt situation som kan inbegripa övrig familj, släkt, nätverk, och miljö, eventuell psykisk ohälsa, arbets- eller bostadslöshet m.m. Familjen är då ofta inte *i(nom)* kontroll, utan snarare *utan* den. Om ett krav på 'objektiv insikt' anläggs så kan familjens relationella situationsförståelse uppfattas som subjektiv, och därmed som en *åsikt*, öppen för ett osäkert tolkningsunderlag, som inte godtas på samma sätt som en mer objektiv 'full *insikt*'.

3. Insiktskravet i förvaltningsdomar

Som konstaterats inledningsvis är det enkelt att föreställa sig att föräldrars insikt har betydelse under samtliga prövningssteg i ett LVU-mål. För att teckna hela kronologin redovisar avsnitt 3.1 några nedslag i praxis, som illustrerar hur insiktsbrister tillmäts rättslig relevans dels på vägen in i LVU, dels under vårdtiden. Därefter redovisar avsnitt 3.2 den empiriska studien, som endast fokuserar på upphörandestadiet, alltså vägen ut.

3.1 "Insiktskronologin"

Som grund för tvångsvård kan bristande insikt få betydelse både *retrospektivt*, genom att utgöra själva orsaken till en riskfaktor i hemmiljön, och *prospektivt*, genom att påverka den efterföljande riskprognosen. Detta kan exemplifieras med en förälder som lider av psykisk ohälsa eller missbruk och som saknar fullgod insikt i sin egen problematik och dess påverkan på barnet. När sådana riskfaktorer väl har konstaterats kan insiktsbristen få betydelse för utfallet i efterföljande riskbedömning i det enskilda fallet. Att den bakomliggande orsaken till att barnet inte får sina behov tillgodosedda är just föräldrarnas bristande (själv)insikt i sin egen psykiska ohälsa/missbruk anses nämligen tala för att problemet kommer att bestå och därmed föranleda en fortsatt risk för barnets hälsa och utveckling framgent.

Ett tydligt exempel på hur insiktsbrister skapar grunden för tvångsvård återfinns i mål KST mål 2272-23, där ett nyfött barn omhändertogs på grund av moderns psykiska ohälsa. Trots att modern i kammarrätten anförde att hon numera hade sjukdomsinsikt och vilja att medicinera, bedömdes denna nyvunna insikt som för bräcklig. Eftersom historiken präglades av långvarig

²² Kaldal (2010), 187f.

brist på sjukdomsinsikt ansågs det för tidigt att bedöma om hon kunde utgöra en stabil och trygg omsorgsperson.²³ Kammarrätten avlog överklagandet med följande resonemang kring insikt över tid:

[Modern] har en relativt lång historik med psykisk ohälsa och hon har *under många år saknat sjukdomsinsikt* med tvångsvård som följd. Hon säger sig numera ha insikt i sin sjukdom och att hon vill medicinera mot den, vilket också får stöd av bl.a. de läkarintyg som har getts in i målet. Kammarrätten ifrågasätter inte att [modern] *just nu har insikt* och en vilja att medicinera. Med tanke på att hon så sent som i mars 2023 var föremål för tvångsvård är det dock för tidigt att bedöma om hon kan vara en trygg omsorgsperson för [barnet] på sikt. [Fadern] har också *fram tills nyligen saknat insikt* i [moderns] problematik och har i vart fall tidigare varit drivande i frågor som rört hennes medicinering och vårdkontakter på ett negativt sätt.

Modern förde alltså viss bevisning kring sin nyvunna insikt. Utan att ifrågasätta att modern ”just nu” hade insikt ansåg dock kammarrätten att det var för tidigt att bedöma hennes insikt som tillräckligt ’stabil’.

Bristande insikt fungerar även som en barriär mot frivilliga insatser, då den ofta medför att föräldrar inte samtycker till den vård som socialtjänsten anser vara nödvändig. Även när föräldrarna uttryckligen samtycker finns flera exempel i praxis där deras samtycke underkänns just därför att föräldrarna, på grund av sina insiktsbrister, inte bedöms som trovärdiga eller därför att det lämnade samtycket inte bedöms som tillförlitligt.²⁴ Bristande insikt har då inte bara skapat den underliggande omsorgsbristen som motiverade insatsen enligt 2 § LVU, utan också förutsättningarna för att tillgripa tvång enligt 1 § LVU.

Hur insiktsbrister *först* kan föranleda sådana omsorgsbrister som kan föranleda tvångsvård och *därefter* omöjliggöra för en förälder att lämna ett giltigt

²³ Se FST mål nr 3441-23: ”[Modern har] uppgett att hon inte har någon diagnos och att det hela var ett missförstånd. Det har också förts fram uppgifter i orosanmälan 2023 ... om att [modern] har bristande sjukdomsinsikt, saknar verklighetsanknytning, kan isolera sig och avboka viktiga möten och bli väldigt misstänksam mot andra. [Modern] har dessutom själv i utredningen uppgett att hon känner att diagnosen inte stämmer, att det inte är någonting som påverkar hennes föräldraförmåga och att det är hennes journalanteckningar som är undermåliga. [...] [Fadern] har inte heller uppvisat någon insikt i de risker [moderns] sjukdom kan innebära utan tvärtom fört fram att han har en annan bild av hennes sjukdom än vad som framgår av hennes journal. [...] Av nämndens utredning framkommer således flertalet allvarliga riskfaktorer kopplade till [moderns] och [faderns] omsorgsförmåga: bristande insikt i [moderns] sjukdom och vilka risker den kan medföra för ett nyfött barn, bristande hygien, bristande samarbete med socialtjänsten och avsaknad av förståelse för socialtjänstens oro.”

²⁴ För att ett lämnat samtycke ska blockera tvångsvård förutsätts att detta betraktas som allvarligt menat och omfattar all behövlig vård. Ett samtycke som den enskilde har lämnat kan sålunda underkännas, exempelvis om det är villkorat eller att socialtjänsten misstänker att det kan komma att återkallas.

samtycke till frivillig vård (för att undvika tvång) kan exemplifieras genom KST mål 1598-25. Förvaltningsrätten hade här beslutat att tvångsvårda ett barn med anledning av moderns missbruksproblematik; förvaltningsrätten bedömde att modern förvisso föreföll ”ha en *viss insikt* i att det fanns omsorgsbrister”, dock inte ”insikt i omfattningen av omsorgsbristerna och vilken påverkan de har på [barnet]” samt att hon därutöver hade ”uppvisat en tydligt bristande insikt i sin missbruksproblematik”. Samtycket bedömdes därför inte vara tillförlitligt.²⁵ Kammarrätten instämde:

[Modern] har inte *fullt ut insikt* i omsorgsbristernas omfattning och dess konsekvenser för [barnet] och hon visar *inte i tillräcklig utsträckning insikt* i sin missbruksproblematik. Kammarrätten instämmer i förvaltningsrättens bedömning att hennes samtycke till vården inte är tillförlitligt över tid.

Avgörandet illustrerar att ett samtycke kan underkännas med hänvisning till att föräldern inte har (full/tillräcklig) insikt i alla de olika problem (omsorgsbrister/missbruksproblem) som åberopas som grund för socialnämndens ansökan. När sådan vård väl har beslutats med stöd av 1 och 2 §§ LVU kan föräldrarnas insiktsbrister sedermera få betydelse under vårdtiden och ytterst för frågan om eller när tvångsvården kan (eller inte kan) upphöra.

Enligt den så kallade ”återföreningsprincipen” ska vård enligt LVU ha som yttersta syfte att möjliggöra en återförening mellan det tvångsvårdade barnet och dess familj. Då tvångsvård är tänkt att fungera som tillfällig insats och inte som en bestående åtgärd är socialtjänsten skyldig att under vårdtiden försöka förbereda den unges återförening med sina föräldrar och för detta ändamål ska behovet av fortsatt tvångsvård övervägas kontinuerligt (13 och 21 §§ LVU). Under detta stadie kan förekomsten eller frånvaron av insikt antingen förenkla eller försvåra socialtjänstens arbete för en hemflytt, t.ex. genom att påverka föräldrarnas samarbetsvilja och -förmåga visavi myndigheterna. I förlängningen kan detta få avgörande betydelse för socialtjänstens överväganden kring tvångsvårdens upphörande.

Enligt 21 § LVU ska vården som bekant upphöra när de omständigheter som motiverade vården inte längre föreligger. I detta skede framstår det som i praktiken omöjligt att åstadkomma en både varaktig och genomgripande förändring i situationer när föräldrarna inte anses förstå varför deras barn blev föremål för tvångsvård. Under dylika förutsättningar tycks det också vara en uppförsbacke för en förälder att få tvångsvården att upphöra genom att samtycka till frivilliga insatser. I exempelvis KSU mål 2932-19 bedömde kammarrätten att tvångsvården inte kunde upphöra med följande motivering:

²⁵ FST mål 892-25.

Kammarrätten instämmer i förvaltningsrättens bedömning att utredningen i målet visar att [modern] *fortfarande saknar insikt* i såväl [barnets] särskilda behov som sina egna begränsningar och de konsekvenser detta medför för hennes föräldraförmåga. Mot denna bakgrund och med hänsyn till att [modern] numera inte invänder mot att [barnet] har ett vårdbehov, instämmer kammarrätten i förvaltningsrättens bedömning att det fortfarande finns sådana omsorgsbrister att [barnet] behöver vård.

Beträffande frågan om vårdbehovet kunde tillgodoses på frivillig väg ansåg domstolen att den bristande insikten *även* omöjliggjorde ett giltigt samtycke:

[Modern] samtycker numera till vård. För att vården ska kunna tillgodoses på frivillig väg krävs emellertid att hela den behövliga vården kan garanteras genom det lämnade samtycket. Som förvaltningsrätten har konstaterat har [modern] till helt nyligen haft en annan inställning och hennes samtycke framstår fortfarande som beroende av [barnets] önskemål. Vid bedömningen av [moderns] samtycke till vård *måste även hennes bristande insikt i sina egna och [barnets] förhållanden beaktas*.

Den tidigare intervjustudien indikerade att kravet på insikt har stor betydelse vid beslut om upphörande av vård enligt LVU. Detta illustreras av kammarrättens citerade avgörande ovan, och bekräftas även av den empiriska studien av avgöranden från förvaltningsrätterna. I merparten av de granskade domarna fördes explicita resonemang om föräldrarnas insikt.²⁶ I den totala datamängden fanns relativt få exempel där vården upphörde efter beslut av förvaltningsrätten.²⁷ Bland de mål där domstolen faktiskt beslöt att vården skulle upphöra konstaterades dock förhållandevis ofta att föräldrarna *hade* insikt.²⁸ Även om syftet med denna text inte är att dra kvantitativa slutsatser kan alltså ett samband konstateras mellan förekomsten eller avsaknaden av insikt och frågan om vårdens upphörande. Detta tema fördjupas i nästföljande avsnitt.

3.2 Bristande insikt under upphörandestadiet

I detta avsnitt fördjupas analysen av insiktskravets betydelse under upphörandestadiet genom utdrag ur underinstansdomar där explicita resonemang om förekomsten/frånvaron av insikt förts. Citaten illustrerar *hur* parterna resonerar och argumenterar i förhållande till föräldrainsikt (eller brist därpå) samt *hur* domstolen bedömer dessa frågor. Redovisningen systematiseras med

²⁶ I 137 av 198 fall: 69 procent.

²⁷ Endast 26 fall, vilket utgör 3,7 procent av totalpopulationen av miljöfall.

²⁸ 8 fall av 26 fall (30,7 procent) där vården upphörde, jämfört med endast ett fall av de 172 som ingick i det slumpmässiga urvalet av mål där vården fortsatte (0,6 procent).

utgångspunkt i analyschemat ovan, som kompletteras med illustrationer från 'insiktstematiker' identifierade i intervjustudien:

1. Avseende **dåtiden** används *händelseanalysen* för att förstå den bakåtblickande insikten kring vad som hände och varför, utifrån en *systemsyn* på händelsens bakomliggande kontext. Denna initiala delredovisning illustreras genom den första av de tre tematiker som identifierades i intervjustudien: *hur föräldrar kan visa insikt genom att erkänna att påstådda händelser (i det förflutna) överhuvudtaget ägde rum* (avsnitt 3.2.1).
2. Utifrån **nutiden** (vid tidpunkten för prövningen av vårdens upphörande) diskuteras hur upprepningar kan undvikas genom insikt i fråga om faktiska konsekvenser av det inträffade. Visavi analyschemat representerar detta steg mittpunkten, eftersom insikten inte endast avser historiska händelser, utan även deras följder i dåtiden, sam-/närtiden och framtiden. Här renodlas dock nutidsfokuset genom att rikta in resultatredovisningen på ett andra tema från intervjustudien: *hur föräldrar visar insikt genom att förstå (och inte förneka) sina egna personliga brister* (avsnitt 3.2.2).
3. Med avseende på **framtiden** används *riskanalysen* med siktet inställt på hur insikt kan minska sannolikhet för upprepning och, vice versa, hur oförståelse för den egna ansvarsrollen bildar en potentiell orsak till framtida risker. I enlighet med modellen hamnar här en *individsyn* i förgrunden: *hur föräldrar visar insikt genom ett (förväntat framtida) fungerande samarbete med socialtjänsten* (avsnitt 3.2.3).

3.2.1 Att visa insikt genom att bekräfta eller förneka tidigare händelser

Den första delen av analyschemats kronologi, händelseanalysen, tar sikte på den bakåtriktade dimensionen med avseende på frågor såsom: vad har hänt, varför har det hänt och vilka konsekvenser får den påstådda händelsen för familjen och barnet? Aktuell händelse kan avse situationer som uppstått i hemmiljön, exempelvis att föräldrarna missbrukade droger i hemmet,²⁹ att det har uppehållit sig olämpliga personer i hemmet, osv. Genom sin analys av en sådan händelse/situation kan föräldrarna många gånger misslyckas med att kommunicera en tillfredsställande riskmedvetenhet och därigenom anses brista i insikt, vilket exemplifieras med exempel ur praxis i avsnitt (a) nedan. I rättsligt hänseende ställs dock insiktskravet på sin yttersta spets när det förekommer uppgifter om brott – i synnerhet våld och sexuellt utnyttjande – som förnekas av den som utpekas. Utöver att respondenterna tidigare berättat om

²⁹ Jfr Wejedal, Östlund & Gustafsson (NST 2022), 153: "Den här frågan kommer ofta: 'Hur har det här påverkat ditt barn, att du till exempel knarkade när barnet var litet?' [Om föräldern då svarar 'jag vill inte gå in på det', då säger man:] 'Du har ingen insikt'."

detta fenomen,³⁰ förekommer i underinstansernas domar en mångfald exempel, varav härnäst lyfts fram: (b) ”bevisning” för att våld förekommit (utöver nämndens påstående därom) samt rättslig härledning av förvaltningsdomstolarnas presumtioner om att våld förekommit; och (c) föräldrars insikter om våldets konsekvenser (inklusive historiska sådana).

a) Missbruk m.m.

Utöver sådana situationer då föräldrar utsätter barnen för misshandel eller otillbörligt utnyttjande talar 2 § LVU om ”brister i omsorgen” samt ”annat förhållande i hemmet”. Brister i omsorgen tangerar vanvård, medan andra förhållanden tar sikte på hemmiljöaspekter. Några konkreta exempel ur datasetet illustrerar hur föräldrarnas insikt i sådana förhållanden bedöms.

I FJO mål 2197-22 hade ett barn tvångsvårdats med hänvisning till omsorgsbrister bestående i en konflikt mellan vårdnadshavare som lett till att barnet bevittnat våld i hemmet, att modern led av psykisk ohälsa och ett misstänkt missbruk, vilket sammantaget ansågs innebära att hon inte kunde möta dotterns särskilda behov samt att barnets basala behov av mat, kläder och trygghet inte ansågs tillgodosett. Vid tidpunkten för förvaltningsrättens prövning av vårdens upphörande gjorde modern gällande att hennes livssituation var varaktigt förändrad ”med anledning av att hon lever i ett nytt och harmoniskt förhållande, har aldrig haft något missbruk, kommit till insikt gällande det våld hon blivit utsatt för samt är hjälpsökande och har stöd och stöttning”. Modern medgav alltså att den tidigare relationen inneburit en risk för dottern, samtidigt som hon förnekade att hon någonsin haft någon missbruksproblematik. Förvaltningsrätten framhöll att det ”visserligen [var] positivt att [modern] har kommit till insikt att hon är i behov av stöd och insatser för bland annat sin psykiska ohälsa och att hon nu vill leva i ett lugnt och stabilt förhållande utan våld och bråk”. Beträffande drogfriheten ansåg dock domstolen det vara ”särskilt oroande att [modern] inte har lämnat några drogtestar på mer än ett halvår och därtill tycks *helt sakna insikt i vikten av att vara drogfri och påvisa drogfrihet*”.

I FST mål 16833-21 hade ett barn likaledes tvångsvårdats med grund i föräldrarnas konflikt och moderns påstådda alkoholmissbruk. Vid prövningen av vårdens upphörande hade modern flyttat till annan ort och brutit med fadern, vilket betraktades som en positiv utveckling. Modern hade också lämnat provsvar som tydde på låg till obefintlig alkoholkonsumtion. Hon vägrade dock att delta i sådan behandling som socialnämnden föreslagit med

³⁰ Ibid: ”Jag skulle nog säga att i misshandelsfall är det jättesvårt att visa att man har insikt om man inte vill erkänna att man utövat våld mot barnen. För då har du inte insikt.”

motiveringen att hon inte ansåg sig ”vara i behov av hjälp av nämnden för sitt alkoholmissbruk”. Mot bakgrunden av att förvaltningsrätten uppfattade missbruket som långvarigt blev denna behandlingsvägran avgörande:

[D]et är svårförklarligt varför [modern] inte har upprättat en sådan av nämnden efterfrågad kontakt med vårdn för utredning, efterföljande behandling och provtagning. Enbart provtagningar för påtalad nykterhet ... kan enligt förvaltningsrätten *inte utröna en sådan fullständig insikt* i den alkoholproblematik [modern] har haft och hur detta har påverkat hennes omsorg av [barnet]. Detta talar enligt domstolens mening för att [modern] *inte har full insikt* i det allvar och de risker och problem som kan uppstå om hon, till följd av t.ex. försämrat psykiskt mående och utan adekvat utredning och behandling, åter skulle falla tillbaka i sitt alkoholmissbruk.³¹

Avgörandena illustrerar att en förälder som inte erkänner missbruk inte anses ha insikt, i synnerhet om föräldern inte accepterar att underkasta sig tester och behandling som nämnden finner påkallade.

b) ”Bevisning” för och härledning av presumtioner om våldshändelser

Som framgått i vår tidigare artikel om insikt blir det centralt på flera sätt – för familjens ’förhandlingar’ med socialtjänsten och för möjligheten för domstol att i efterhand kontrollera myndighetsutövningen – att etablera huruvida det som i dessa situationer påstås ha skett faktiskt också ägt rum. Detta syns även i rättsfallsstudien enligt vad som kommer att framgå. Socialnämndens påståenden om våld (ofta härrörande från vad barnet uppgett) bildar här ingångsvärde – och föräldrarnas utsagor kan tillmätas viss vikt – men bedömningarna kan även bygga på uppgifter från andra individer, behandlingspersoner och experter inblandade i barnets liv eller i socialtjänstens insatser.³²

I FST mål 5013-20 tillbakavisade båda föräldrarna uppgifter om våld mot barnet, och förklarade att barnet kan ha fått dessa idéer från skolan eller en bok. Nämnden bedömde barnets uppgifter som trovärdiga och konstaterade att föräldrarna ”saknar insikt i de omständigheter som föranledde beslutet om vård samt vad som behöver förändras för att hemsituationen för [barnet] ska bli trygg och säker”.³³ Domstolen angav också att familjebehandlarna ”beskrivit att det varit svårt att hitta områden som föräldrarna är villiga och motiverade att samtala om eftersom de *fortsatt nekar* till att något våld eller några konflikter ska ha skett i hemmet”.³⁴ Som återkommer i avsnitt 3.3 synes insikt uppfattas som centralt för ett fungerande samarbete framåt; samtidigt

³¹ FST mål 16833-21, 10.

³² Särskilt om tyngden hos expertbedömningar, se Alexius (2011), 41–42.

³³ FST 5013-20, 9.

³⁴ Ibid., 8.

kan noteras redan i detta bakåtblickande sammanhang att kvittot på villighet och samarbetsmotivation ibland förväntas inkludera erkännanden av händelser i det förflutna.

Det kan förstås förstärka bevisläget om nämndens påstående har sitt ursprung i barnets egen utsaga om att ha utsatts för våld. I ett exempel från Förvaltningsrätten i Malmö förnekade fadern våld och erbjöd en förklaring till barnets utsaga; han antydde att det ställts ledande frågor till barnet och menade att om man frågar ett barn samma sak flera gånger så kommer barnet svara på det sätt det tror att frågeställaren vill. Både socialnämnden och fadern själv kopplade ihop denna förfarandefråga med insiktskravet. Pappan uppgav att han ”aldrig slagit [barnet] och det är därför svårt för honom att få insikt om att han har gjort det. Det är ett cirkelresonemang.”³⁵ Nämnden å sin sida anförde att pappan ”uppvisar *stora brister i insikten* om de omfattande omsorgsbrister som [barnet] utsatts för.”³⁶

Dessa två nedslag speglar vad som tidigare noterats i intervjustudien, att uppfattningen att våld i praktiken har förekommit får betydelse för vilken insikt som kan (och ska) uppvisas när ord står mot ord. Dock är det svårt att uppskatta hur tungt föräldrars, nämndens, barnets och eventuellt andra myndighetspersoners ord väger. Som kommer att framgå finns det inte desto mindre många exempel där föräldrars påståenden om att våld inte alls har förekommit ställs mot motstående uppgifter från barn eller personer som träffat barnet. Där handlar det inte om att förvaltningsrätterna skulle ägna sig åt bevisvärdering enligt de metoder som allmänna domstolar gör i brottmål, utan istället om att de – mot föräldrars förnekande – synes presumera att våld förekommit enligt vad socialnämnden anför.³⁷ Samtidigt ingår i dessa akter som utgångspunkt ingen brottmålsutredning, och i den mån någon förundersökning har gjorts i en föregående eller parallell brottmålsprocess så är det på intet sätt givet hur utfallet i straffprocessen och förvaltningsprocessen förhåller sig till varandra.³⁸ För nuvarande ändamål fördjupas inte diskussionen om relationen till brottmålsprocessen,³⁹ utan huvudsakligen noteras dels att den straffrättsliga skuldfrågan som utgångspunkt framstått som mindre betydelsefull för bedömningen i LVU-processen, dels att (i förekommande fall) socialnämndens påståenden om våld ofta synes presumeras vara ”sanna”.

³⁵ FMA mål 14513-19, 2.

³⁶ Ibid.

³⁷ Jfr Alexius (2011), 30, 44. Detta utvecklas i avsnitt [3.2.1] b) nedan.

³⁸ Vi instämmer sålunda inte i Alexius uppfattning (2011, 30, jfr dock 44) att brottmålsprocessens beviskrav översätts till tvångsvårdsprocessen; vidare hänv. i Alexius (2011): RÅ 1996 ref. 91; RÅ 2008 ref. 55; C. Diesen & A. Lagerqvist Veloz Roca, *Bevisprövning i förvaltningsmål*. *Bevis* 7 (2003), 104f.

³⁹ Wejedal, Östlund & Gustafsson (NST 2022), 153ff.

För våra ändamål går det att härleda nyss nämnda presumtion ur att domstolarna avkräver den utpekade att erkänna det som hänt, komma till insikt om det som hänt och om hur skadligt det som hänt har varit för barnet. För tydlighetens skull används ordet härleda inte här för att ringa in *vad som krävs* för att något ska anses vara bevisat, utan endast för att fånga upp skrivningar som talar för att förvaltningsdomstol förutsätter att det som påstås ha hänt faktiskt har inträffat.

I ett mål från Förvaltningsrätten i Stockholm förväntades en mor visa insikt i hur hennes tidigare destruktiva relation påverkat hennes barn, samt att hon hade verktyg för att skydda sig själv och barnet mot barnets far.⁴⁰ Fadern vidhöll att han aldrig varit våldsam mot barnet eller modern.⁴¹ Förvaltningsrätten fann i detta mål att mamman hade ”en *bristande insikt* i vilka omsorgsbrister som legat till grund för att [barnet] i dagsläget är placerad utanför hemmet”.⁴²

Ett mål från Förvaltningsrätten i Karlstad avseende påstådd hedersvåldsproblematik illustrerar hur presumtionen om våld läggs till grund för konstruktionen av insiktskrav och då utan att domstolen hänvisar till utsagor som motsäger föräldrars förnekande. Socialnämnden hade i detta fall först avslagit moderns hemtagningsbegäran utifrån att hon ”själv haft en aktiv roll i utövandet av det hedersförtryck som förekommit” samtidigt som hon endast tillstått ”få av de omständigheter socialtjänsten känner till utifrån de utredningar som gjorts”. Enligt nämnden hade modern inte ”kommit tillräckligt långt i sin egen bearbetningsprocess” och tvångsvården skulle därför bestå.

Förvaltningsrätten fann i likhet med nämnden att mamman ”såväl under utredningstiden som under den muntliga förhandlingen *visat att hon inte fullt ut förstår* att hon behöver stöd för att komma vidare i sin bearbetningsprocess”. Under rubriken ”Tillämpliga bestämmelser” angavs ytterligare konkreta ingångar till insiktsvärderingen:

När det gäller brister i omsorgen ska en bedömning göras av risken för att barnet återigen utsätts för de missförhållanden som föranledde vården i fall vården skulle upphöra. En central del av bedömningen har då varit förälderns aktuella omsorgsförmåga. Föräldern kan ha genomgått en positiv utveckling, men fortfarande *ha sådan bristande insikt* i sin omsorgsförmåga att vården behöver bestå.⁴³

Denna formulering fångar in något som i vissa domar annars endast låtit sig utläsas mellan raderna; nämligen att förekomsten av våld (även mot den utpe-

⁴⁰ FST mål 13680-20, 8.

⁴¹ Ibid., 9.

⁴² Ibid., 8–9.

⁴³ FKA mål 3709-20, 7.

kades förnekande) kan bilda ingångsvärde för hanteringen av insiktskravet istället för att såsom en sakomständighet läggas till grund för domstolens efterföljande konstruktion eller genomdrivande av insiktskravet. Av detta följer en naturlig skiftning från att diskutera bevisning för sakomständigheter – det vill säga det mer renodlade bakåtblickande tidsperspektivet – till ett fokus på att erkänna eller ha insikt om dessa händelsers betydelse och följder för framtiden.

c) Insikt om våldets konsekvenser

Att insiktskravet inbegriper att förstå våldets efterverkningar framgår bl.a. av följande skrivning från Förvaltningsrätten i Göteborg gällande motstridiga uppgifter huruvida våld förekommit mot familjemedlemmar. Tvärt emot modern förnekade fadern våld såväl mot sina barn som mot modern. Gällande moderns insikt om våldet skrev domstolen att:

Hon medger nu att det förekommit våld men enligt FR ger hon uttryck för en *bristande insikt* i och förståelse för hur allvarlig hemsituationen var för [barnet] och för vilka konsekvenser våldet haft för henne.⁴⁴

Med andra ord räcker det inte att man bekräftar att påstått våld förekommit (att man antingen utövat våld eller utsatts för våld) utan såväl den påstådda våldsutövaren som offret förutsätts även kunna förklara på vad sätt våld är skadligt för ett barn att utsättas för eller bevittna. På motsvarande sätt förekom en specifik diskussion om betydelsen av att visa insikt *om våldets konsekvenser* i det mål från Förvaltningsrätten i Karlstad avseende hedersvåldssproblematik som tidigare diskuterats. I detta fall ingick reflektioner på temat redan i moderns egen talan, såsom den återgavs av förvaltningsrätten:

Hon *inser nu* att hon levde i en hederskontext när [barnets pappa] bodde med familjen och att han hade ett sjukligt sätt att kontrollera familjen. Det är först i efterhand som hon *på djupet har insett* hur skadlig dynamiken i familjen var. Hon beklagar att hon inte var stark nog att skydda [barnet] från [pappan] och att hon inte såg till att [pappan] lämnade hemmet. [...] Hon har någon gång för kanske tre år sedan berört [barnets] ben med ett skohorn men [barnet] har sagt att det inte gjorde så ont. Hon bestrider att hon varit våldsam. Hon ångrar starkt att hon har slagit honom. Hon vet att det inte är tillåtet att slå barn i Sverige. [...] Hon vet inte riktigt vad hon behöver hjälp med i sin föräldraroll. Hon vill lära sig mer om hur man ska förhålla sig till ungdomar och kan tänka sig att praktisera på en arbetsplats där hon får möjlighet till detta.⁴⁵

⁴⁴ FGO mål 7064-20, 9.

⁴⁵ FKA mål 3709-20, 3f.

Nämnden tog fasta på att modern i samtal med socialsekreterare varit ”motsägelsefull”:

Hon är otydlig och osammanhängande kring vad som egentligen har skett i familjen. Hon uttrycker att [barnets] uppväxt inte har varit bra och att [pappan] har utsatt familjen för hedersförtryck. Hon säger trots detta att dessa förhållanden inte påverkat [barnet]. Vad [mamman] emellanåt uppger *om vilken insikt hon har kring hedersförtryck och hur det påverkar [barnet] ter sig mot denna bakgrund inte trovärdigt*. [Mamman] uttrycker att hon tar emot alla insatser som socialtjänsten kan tänkas föreslå. Hon har dock själv ingen klar uppfattning kring vad hon kan behöva hjälp med utifrån socialtjänstens oro. [...] Hon saknar förmåga att reflektera kring sin egen roll i familjen.⁴⁶

Även förvaltningsrätten betonade att relevanta insikter skulle inrymma inte bara att våld förekommit, utan också att våld är skadligt. Enligt förvaltningsrätten var det utrett att mamman ”hade en aktiv roll i bristerna i hemmet” och bedömde att hon alltjämt visade ”ett oroväckande förhållningssätt till den fysiska misshandel som hon utsatt [barnet] för”:

... det är allvarligt att hon *inte tillstår omfattningen av det våld* som hon utövat mot [barnet] och att hon, i den mån hon medger våld, *förringar allvaret* genom att hävda att det inte gjort ont för [barnet]. Hon uttrycker sig även motsägelsefullt om vad som hänt. [...] Hon försöker i stället att tona ned dessa brister och sitt ansvar. Att [mamman] *inte visar på en tillräcklig insikt i sitt eget ansvar för bristerna* innebär att det föreligger en risk för att [barnet] återigen kommer att utsättas för sådana missförhållanden som föranledde vårderna.⁴⁷

Som framgått av dessa skrivningar innebär *insikt om konsekvenser av våld* en svår balansgång, i synnerhet i fall där domstolen uppfattar att föräldrar i grunden inte anser eller vidgår att våld förekommit. Att förneka våld och samtidigt visa insikt i och medvetenhet om dess konsekvenser kan, såsom domen illustrerar, göra det svårt att ge enhetliga budskap kring var man själv står. I ovanstående exempel synes modern ha gått vilse i denna ekvation och därigenom förlorat sin trovärdighet hos nämnd och domstol.

3.2.2 Att förstå eller förneka egna brister: riskanalys i dåtid och nutid

När det gäller mer generiska brister snarare än enskilda händelser sätts insikter och riskanalyser i ett bredare tidsperspektiv än det rent tillbakablickande. Som framgår nedan kan förvaltningsdomstolars hantering av förmågan att erkänna sina egna brister likna hanteringen av påstådda händelser i så måtto att påstått våld i förekommande fall behöver översättas i ett erkännande av

⁴⁶ FKA mål 3709-20, 4f.

⁴⁷ Ibid., 8–9.

åtminstone egna brister (a). Insikter om omsorgsbrister förutsätts, oavsett om det handlar om påstått våld, vara genuina för att uppfattas som riskminimerande och prognosförbättrande i den tillämpade riskanalysen (b).

a) Likheter mellan insikt om brister och insikt om (vålds)händelser

Minsta gemensamma nämnaren med ovan diskuterade insikt om händelseförlopp synes vara att brister inte betraktas som rent historiska förutsättningar; förståelsen för och analysen av även omsorgsbrister *byter skepnad* från händelseanalys till riskanalys genom fokuset på bristernas följder och den historiska, nutida och framtida förmågan att överblicka, bearbeta och motverka följdkonsekvenser. Detta illustreras nedan:

När frågan om vårdens upphörande tidigare har varit föremål för rättslig prövning har domstolarna kommit fram till att vården inte kunnat upphöra eftersom det inte skett förändringar i [moderns] *inställning till de egna bristerna* som gör att de omsorgsbrister som tidigare förelegat har upphört.⁴⁸ Underlaget är dock tillräckligt för att komma fram till slutsatsen att vård med stöd av LVU är nödvändig. Detta utifrån att [modern] helt *förnekar att det någonsin förelegat några omsorgsbrister. Hon saknar således insikt* om de omsorgsbrister som låg till grund för beslutet om vård och vilka risker och konsekvenser de medför och har medfört för [barnet]. [Modern] har inte varit mottaglig för stöd från socialtjänsten och förklarat att det beror på att det de säger att hon behöver arbeta med inte stämmer. Hon har genomgående gett uttryck för att hon är missförstådd och att det aldrig varit några problem i hemmet.⁴⁹

För att visa insikt blir det för föräldrar centralt att som utgångspunkt erkänna sina brister (på ungefär samma sätt som de i tidigare exempel behövde erkänna våld). Detta syns även i följande exempel:

Föräldrarna kan dock inte exemplifiera vilka brister som funnits och finns vad gäller deras föräldraroll. En grundläggande förutsättning för att kunna förändra brister är att se vari bristerna ligger.⁵⁰

Som även noterats i anslutning till våld (se 3.2.1 (c) ovan) behöver bristerna inte bara erkännas, utan insikten ska inbegripa ett medvetet förhållningssätt till bristernas uppkomst ur olika tidsperspektiv:

⁴⁸ FLU mål 980-20, 6.

⁴⁹ FLU mål 980-20.

⁵⁰ FGO mål 9357-20 (och 9420-20), 10.

Det är positivt att [föräldern] har kunnat visa på insikt i [barnets] behov samt hans inställning att hålla tider i framtiden. Någon *närmare förklaring* till de omsorgsbrister som tidigare förevarit, hur de har uppstått och tillåtits fortsätta, har emellertid inte framkommit.⁵¹

Inte blott retrospektiv medvetenhet kring orsakssamband ska uppvisas, utan också kring konsekvenser i dåtid och nutid, vilket exempelvis framgår nedan:

[Fadern har] varken under utredningen hos nämnden eller under den muntliga förhandlingen i domstolen gett uttryck för någon större insikt eller förståelse för hur de konflikter och våld som förevarit mellan honom och [modern] har påverkat och påverkar [barnet]. Vad han har uppgett om sin tillit till [moderns] far samt om att han vill fokusera på en sak i sänder kan enligt förvaltningsrätten inte fullt ut förklara hans brist på oro utan tyder snarare på en bristande insikt om vilket ansvar han har som vårdnadshavare.⁵²

Även om resonemanget känns igen från våldstematiken (3.2.1 (c) ovan) kan ur detta utdrag utläsas att bristande insikt om konsekvenser låter sig översättas i eller kan vara förbundet till den förmåga till helhetsförståelse som ligger i ett övergripande föräldraomsorgsansvar.

b) Introspektion eller insiktsimitation

Medvetenhet om omsorgsbrister kan, som antytts, likaledes handla om en bredare problematik än våld, t.ex. missbruk i hemmet eller vem som rör sig där. I ett udda exempel anförde modern, apropå att släppa in människor och djur i hemmet, att hon:

... vidtagit flera åtgärder för att tillse att hennes hemmiljö ska vara utan anmärkning. Hon har reducerat antalet husdjur och sköter städningen utan anmärkning. Hon har inte någon kontakt med personer som tidigare utpekats som risker för [dottern]. Hon bestrider att hon inte kan tillgodose [dotterns] behov. Hon är redo och väl förberedd att axla sitt ansvar som vårdnadshavare.

Socialnämnden instämde inte; mamman hade möjligen åtgärdat vissa brister, men hade inte tillräcklig insikt om varför detta var nödvändigt:

Det arbete [modern] behöver göra kräver att hon är beredd att arbeta med sig själv, sina värderingar och svårigheter och att hon är beredd att göra det för sin och [dotterns] skull och inte för att trygga och tillfredsställa socialtjänsten. Annars kan det inte ses som en långsiktig förändring och lösning. Då hennes brister är så många och djupt rotade skulle det krävas ett långt arbete där hon *är motiverad och har en genuin önskan* att förändras.

⁵¹ FMA mål 8573-20, 12.

⁵² FST mål 19763-19, 6.

Resonemanget knyter an till vad som noterats i intervjumaterialet – att insiktskravet tillgrips för att säkerställa att insikten härrör inifrån personen själv. I samma mål kommenterade förvaltningsrätten klyvningen mellan kärleksfull förbättring och vad som benämns *introspektiv* insikt⁵³ – mamman hade möjligen åtgärdat brister, dock utan tillräcklig insikt om varför:

Förvaltningsrätten ifrågasätter inte att [modern] älskar [dottern]. [...] Utifrån att hon konsekvent förnekar att det förekommit några missförhållanden i hemmet eller rörande hennes omsorgsförmåga saknas vilja och möjlighet att arbeta för att uppnå en varaktig och stabil förändring. [Modern] uppger visserligen under den muntliga förhandlingen att hon sedan ett halvår brutit kontakten med de män som tidigare varit en viktig del i hennes liv. Hon har dock *inte gjort det för att hon inser att umgänge med dem kan medföra risker* för [dottern] utan för att det är ett krav för att vården om [barnet] ska kunna upphöra.⁵⁴

Mellan raderna framgår att moderns förbättringsåtgärder inte var förtroendeingivande för förvaltningsrätten så länge åtgärderna inte var förenade med en djupare insikt att de tidigare förhållandena varit skadliga; att endast göra som man blir tillsagd – d.v.s. en slags insiktsimitation⁵⁵ – räcker inte. Introspektiv insikt kan även uttryckas i form av genuin ånger: "[Fadern] framstår som *uppriktigt ångerfull* och upplevs ha kommit till insikt."⁵⁶

Att insikten inte ska vara konstlad, utan komma från hjärtat, syns med än större tydlighet på andra håll i underlaget. Ett explicit introspektivt insiktskrav framkom med särskild tydlighet i ett avgörande beträffande en mammas vidtagna åtgärder för att skydda sitt barn från tredje part, där ett långvarigt uppbrott från vederbörandes skadliga kontakter inte ansågs tillräckligt för att skydda barnet, så länge det inte motiverades av en oförmedlad insikt om kontakternas risker, utan snarare av externa påtryckningar från socialtjänsten. Att insikten inte var genuin, utan snarare förmedlad, översattes till att modern saknade ett inneboende driv eller förändringsvilja.⁵⁷

Nämnden förklarade i ett annat mål insiktsproblematiken på så sätt att det finns "bristande insikt" hos föräldrarna vad gäller de omständigheter som föranledde ansökan om tvångsvård, förklarade att föräldrarna har "svårt för reflektion" och vidare "det kan förmedlas ett budskap till föräldrarna som de kan återge. De saknar dock ett eget reflektionssätt kring [barnets] mående, hur han reagerar och planering vid en eventuell flytt".⁵⁸ Nämnden påtalade

⁵³ Wejedal, Östlund & Gustafsson (NST 2022), 157f.

⁵⁴ FLU mål 980-20, 10.

⁵⁵ Jfr Wejedal, Östlund & Gustafsson (NST 2022) avsnitt 4.3.

⁵⁶ FLI mål 9987-19, 8.

⁵⁷ FLU mål 980-20.

⁵⁸ FST mål 26594-20, 5.

även ”bristande insikt kring hjälpen från utredningshemmet”, vilket handlade om att föräldrarna och personalen hade olika uppfattningar om hur tiden på utredningshemmet varit.

Förvaltningsrätten upprepade i denna dom olika resonemang om insikt att; föräldrarna ”inte har tillräcklig insikt i omfattningen av [barnets] vård-behov”; det förelåg ”en bristande insikt hos båda föräldrarna av hur sakkunniga har bedömt föräldraförmågan”⁵⁹; ”[f]öräldrarna säger sig ha insikt om varför [barnet] omhändertogs” men att det ”fortfarande, från båda föräldrar-nas sida, [fanns] en oförståelse kring vad som föranledde omhändertagandet.” Intressant var att förvaltningsrätten:

delar nämndens uppfattning att föräldrarna kan återge den information de fått om hur de skall bemöta [barnet] men att de har svårt att *lämna närmare reflektioner* kring vad som faktiskt behöver förändras eller ske.⁶⁰

Slutsatsen kan dras att förståelse kring inträffande händelsers allvar, samt förändringsbehov, är centralt, likaså för föräldrar att ha ett aktivt vokabulär och uppvisa en agens i behovs- och målformuleringar:

Föräldrarna kan dock inte exemplifiera vilka brister som funnits och finns vad gäller deras föräldraroll. En grundläggande förutsättning för att kunna förändra brister är att se vari bristerna ligger.⁶¹

3.2.3 Aktivt samarbete vs. passivt mottagande: framåtriktad riskanalys

Att visa genuin och äkta insikt är svårt, men i grunden inget märkligt. Ifall föräldrar påstår sig ha insikt utan att faktiskt ha nått några insikter, finns förstås en risk att genomförda förändringar inte blir bestående. Insikt behöver – på samma sätt som samtycke – värderas utifrån trovärdighet, tillförlitlighet och stabilitet på sikt, för att lägga grunden för ett fungerande samarbete med socialtjänsten inom frivilliga ramar. Den framåtblickande diskussionen inordnas sålunda kring å ena sidan insiktsmarkörer kopplade till samarbetsrisker (a) och å andra sidan insikten som komponent eller fundament i samtyckesbedömningen (b).

a) Samarbetsproblem likställs med bristande insikt

I datan översätts ibland fungerande samarbete som ett tecken på uppvisad insikt. I ett mål från Göteborg gjorde socialtjänsten gällande att en mors bristande insikter avsåg ”hur hennes psykiska ohälsa påverkar och har påver-

⁵⁹ FST mål 26594-20, 12.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ FGO mål 9357-20 (och 9420-20), 10; jfr även FFA mål 1133-20, 7.

kat [barnet]”. Då mamman inför förvaltningsrätten redogjort för vilka insatser hon tagit emot och planerade att ta emot, fann domstolen att mamman ”visar insikt i sina och [barnets] behov.”⁶² Detta är ett av relativt få exempel i datamängden där förvaltningsrätten avslutade vården; som konstaterats ovan bedömde domstolarna i dessa mål betydligt oftare att erforderlig insikt förelåg.

Kopplingen mellan insikt och samarbete kunde visa sig antingen på så sätt att bristande insikt bäddar för samarbetsproblem, eller på så sätt att samarbetsproblem likställdes med bristande insikt. I ett fall argumenterade modern på ett konkret sätt kring sin samarbetsförmåga i anslutning till sin insikt om bl.a. kontakt med vården. Mamman hade:

... accepterat att socialtjänsten har insyn i hemmet för att tillgodose [barnens] behov, vilket innebär att hon kan samarbeta med socialtjänsten. Därutöver är hon nu åter inskriven på Arbetsförmedlingen och går på arbetsträning. Avseende försörjningsstödet följer hon planeringen och hon hanterar sin egen ekonomi på ett godtagbart sätt. Socialtjänsten har bedömt att hon har kommit tillrätta med sin ekonomiska- och boendesituation samt det som förevarit. Vidtagna åtgärder visar att hon arbetar aktivt med sin situation. Utredningen ger stöd för att hon har förbättrat sin arbets- och bostadssituation och att de hinder som tidigare förelegat inom dessa områden inte längre utgör ett besvär för hennes omsorgsförmåga. Därtill har hon visat en insikt i [barnets] behov av god kosthållning, motion, vikten av att närvara i förskolan och att ha kontakt med vårdinrättningar.⁶³

Förvaltningsrätten fann emellertid att de delar av insikten som var kopplade till socialtjänstens insatser inte räckte hela vägen, då modern fortfarande vidhöll:

... att socialtjänsten och övriga professionella aktörer är ute efter henne och försöker försvåra för henne att få återförenas med [barnet], *vilket talar starkt för att hon inte är införstådd* med anledningen till att [barnet] vårdas med stöd av LVU. Förvaltningsrätten bedömer att [modern] fortfarande inte visar på en insikt i [barnets] känslomässiga behov. Föräldern måste även ge prov på och visa en förståelse för barnets vårdbehov.⁶⁴

I detta exempel kan man alltså se att samarbete och insikt är nära sammankopplade, men inte vad som är hönan respektive ägget.

b) Okodifierat insiktskrav eller kodifierat samtyckesrekvisit

Det övergripande samtyckeskravet har konventionellt formulerats på följande sätt, varvid det även i upphörandeskedet kan utläsa ha tillmätts betydande vikt: ”En grundläggande förutsättning för att vård på frivillig väg ska vara

⁶² FGO mål 11511-19, 7.

⁶³ FFA mål nr 1329-20.

⁶⁴ Ibid, 6.

möjlig är att det finns ett fungerande samarbete och ett tillförlitligt samtycke över tid. Av utredningen i målet framgår att det finns djupa och långtgående samarbetssvårigheter mellan föräldrarna och socialtjänsten”.⁶⁵ I ett lite udda exempel översattes på ett relativt direkt sätt bristande samarbetsvilja till bristande insikt. I detta fall hade det:

... framkommit att [fadern] fått en lägenhet i Malmö. Han vill dock inte uppge för nämnden var den finns, eftersom det inte är i hans intresse. Även detta *visar att han brister i insikt* om vad som är bäst för barnet.⁶⁶

Förutsättningar för samarbete syns sålunda inte enbart i samarbetsvillighet i förhållande till föreslagna vårdinsatser, utan att även mer specifik vägran att lämna information eller kommunicera kring konkreta omständigheter kan översättas till insiktsbrister. Det är naturligtvis rimligt att vara försiktig med att låta vården upphöra om det är oklart vilka hem- eller umgängesförhållanden som kan aktualiseras, inklusive bostadsadress. Samtidigt kan man särskilt i detta sista exempel ställa sig frågan om var gränsen går mellan potentiella samarbetssvårigheter på grund av insiktsbrister å ena sidan och ett bristande samtycke å andra sidan.

I ett annat mål kommenterades på ett tämligen konkret sätt kopplingen mellan samtyckesbedömningen och insikt:

[Samtyckes]bedömningen görs främst mot bakgrund av deras bristande insikt avseende [barnets] situation och behov, den omständigheten att de alltså förnekar att det föreligger missförhållanden i hemmet samt med beaktande av att de tidigare avbrutit frivilliga insatser.⁶⁷

Insikten kan sålunda ingå i ett 'samtyckespaket' som i likhet med vad som anförts ovan kräver ett fungerande samtycke och att föräldrar tillstår brister och missförhållanden. I förvaltningsdomstolarnas avgöranden må detta låta relativt naturligt; dock finns det två försvårande förutsättningar. Den första komplikationen har redan framkommit i ett flertal hittills citerade skrivelser: att oenighet kring "vad som hänt" i sig på ett konkret sätt kan försvåra kommunikation, tillit och samarbete, som var för sig – och särskilt tillsammans – kan konstituera en bristande insikt. Den andra komplikationen är, såsom påtalats av Alexius, att "hot" eller genomdrivande av tvång oundvikligen skapar samarbetssvårigheter och en inbäddad samtyckesproblematik.⁶⁸

⁶⁵ FGO 9357-20 (och 9420-20), 11.

⁶⁶ FMA 10266-20, 10ff.

⁶⁷ FGO 9357-20 (och 9420-20), 11.

⁶⁸ Alexius (2011), 44.

Att familjer i upphörandemål redan är föremål för tvång innebär att samarbetssvårigheter och bristande samtycke sedan länge har varit för handen, varför en helomvändning i form av insikt lätt kan uppfattas som 'insiktsimitation' sent omsider.

4. Breddade insikter

Resultatredovisningen indikerar, i samklang med resultaten från intervjustudien, en syn på att 'objektiva' perspektiv ska presenteras och 'internaliseras' hos föräldrarna för att riskinsikten ska anses vara relevant, adekvat och äkta. 'Insiktskravet' får en disciplinerande funktion, inte bara för föräldrarna, utan även för inblandade aktörer, där argumentationen beträffande säker och god hemmiljö måste presenteras längs med en insiktslinje. För att tillmätas betydelse ska insikten ramas in i en individbaserad riskanalys. Som motvikt till detta kan dock avslutningsvis vissa 'dikotomier' vändas på för att därigenom fånga in aspekter av riskprognostisering och riskexponering med anknytning till empiri. Den första dikotomin är mellan individualiserade riskbedömningar och riskfaktorer som kan kvantifieras och förutses på populationsbasis (4.1). Den andra dikotomin avser vilka typer av risker som inkluderas (risker förenade med återvändande till föräldrahemmet) respektive exkluderas (risker förenade med att bli placerad eller förbli långvarigt placerad utanför föräldrahemmet; 4.2). Den tredje dikotomin avser åtskillnaden mellan situationsorienterad händelseanalys och individinriktad riskanalys, där en mer framträdande roll för breddad situationsanalys efterfrågas (4.3).

4.1 Nya insikter och socioekonomiska utsikter

Vad avser risker som kan motivera tvångsvård görs åtskillnad mellan miljörisker och beteenderisker. Redan denna grundläggande (juridiska) dikotomi blir problematisk att upprätthålla relativt den socioekonomiska verklighet flertalet tvångsvårdade barn befinner sig i. Oavsett om grunden för tvångsvård är omständigheter i hemmet eller den unges eget beteende, har de flesta placeringar utanför hemmet sin *egentliga* (bak)grund i socioekonomiska förhållanden som präglar den unges uppväxtmiljö, vilket gör distinktionen miljö/beteende tvivelaktig.⁶⁹

⁶⁹ När dikotomin konfronteras med praktiken illustreras att problematiken inte enbart handlar om skilda erfarenhetsgrunder utan är mer komplex. Mattsson har noterat strukturella nivåer: dels den nära omgivningen – personens *mikrosystem* bestående av familj, vänner, skola och fritid, vilket relaterar till ett yttre *exosystem* bestående av myndigheter, sjukvård, domstolsväsende vilka omsluts

För yngre barn är skälen till placering oftast kopplade till hemmiljö och föräldrars omsorgsförmåga, där exempelvis våldsutsatthet, missbruk eller psykisk sjukdom innebär att barnet riskerar att fara illa. För äldre barn är skälen till placering oftast kopplade till eget riskbeteende, exempelvis missbruk eller kriminalitet. Även om ungas riskbeteende inte behöver ha samband med föräldrars omsorgsförmåga, så har det ofta samband med föräldrars socioekonomi genom exempelvis uppväxtmiljö och tillgång till resurser att bryta en negativ utveckling. Risker att unga dras in i missbruk och kriminalitet är exempelvis högre i bostadsområden med stora socioekonomiska utmaningar.⁷⁰

Studier har visat att det finns omständigheter i ett barns uppväxtmiljö som var för sig innebär en ökad risk för att det kan bli föremål för samhällsvård, däribland att föräldrarna uppbär ekonomiskt bistånd under barnets uppväxt; har vårdats för psykiatriska diagnoser, missbruk eller våldsutsatthet; inte har fullgjort grundskolan eller gymnasiet; har svag arbetsmarknadsanknytning, att barnet har växt upp med en ensamstående förälder eller att en förälder är avliden. Bland dessa variabler föranleder förhållandet att ett barn har en mor som är långvarigt beroende av ekonomiskt bistånd för sin försörjning, den allra högsta risken att bli placerad utanför hemmet.⁷¹ Ser man bara till LVU-placeringar är risken mer än 6 gånger så hög om barnets mor får mer än hälften av sin disponibla inkomst från ekonomiskt bistånd, jämfört med barn vars mödrar inte uppbär något bistånd. Detta kan jämföras med barn

av makrosystemets lagar, värderingar, ideologier, normer och rådande synsätt på barn och familj (2010, 97, 101ff.).

Överfört till risk- och händelseanalysen presumeras föräldrar som befinner sig i det nära mikrosystemet ha en basal kontroll över sina relationer med exosystemet och förståelse för makrosystemet, samt kunna göra vissa prognoser om påverkan och behov från dessa. Medan föräldrar erfarenhetsmässigt står närmare sitt eget mikrosystem, är det på motsvarande sätt rimligt att anta att socialtjänsten besitter expertis inriktad på exo- och makrosystem. Sannolikt uppstår i mötet mellan mikrosystemets situationsorienterade händelser och exo-/makrosystemets riskprognoser svåra bedömnings- och värderingsfrågor avseende insiktskravets innehåll. I flernivåanalyser har rimligen socioekonomiska bakgrundsfaktorer stor betydelse för samspelet mellan systemen, alltså i vilken mån föräldrarna har 'kontroll' över sin socioekonomiska situation och vilken faktisk 'tillgång' som finns till exosystemets trygghetsskapande funktioner.

Denna modell kan kopplas till den övergripande frågan om inläsnings effekter på olika plan, se Gustafssons, Wejedal & Östlund "LVU – lång väg ut? Om stigmatisering vid upphörande av tvångsvård (del I av II)", *Nordisk socialrättslig tidskrift*, 25–26/2020, 69 not 115. För en bredare intersektionellt baserad studie, se Pettersson & Vogel, *Tvångsombändertaganden av unga – betydelse av kön, härkomst och socioekonomisk bakgrund för bedömningar i LVU-mål*, rapport 2023:1 (Stockholms universitet).

⁷⁰ Socialstyrelsen, Socialtjänstens placeringar av barn och unga med svensk och utländsk bakgrund, registerstudie av placeringar 1991–2022, 2024, 36.

⁷¹ Barn vars mödrar uppbär ekonomiskt bistånd under deras uppväxt löper 4 till 5 gånger så hög risk att bli placerade utanför hemmet jämfört med barn vars mödrar inte mottar något bistånd. Franzén, Vinnerljung & Hjern, "The Epidemiology of Out-of-Home Care for Children and Youth", *The British Journal of Social Work*, 38/2008, 1043.

vars föräldrar vårdats för en psykiatrisk diagnos, missbruk och våldsutsatthet, vilket ”bara” föranleder en dubbelt så hög risk för att bli placerad utanför det egna hemmet.⁷²

Det finns alltså tydliga riskfaktorer i barns socioekonomiska uppväxtmiljö som (utan att komma till uttryck i LVU) prognosticerar vilka barn som löper risk för att bli tvångsvårdade. För barn som växer upp under svåra socioekonomiska förhållanden sammanfaller ofta dessa riskfaktorer och förstärker varandra. Att en förälder är långvarigt beroende av ekonomiskt bistånd kan exempelvis ha sin bakgrund i psykisk ohälsa, som i sin tur kan ha försvårat för föräldern att fullgöra sin egen skolgång, vilket samfällt skapar ett avstånd till arbetsmarknaden. För barnen innebär detta att olika risker staplas på hög.⁷³ Ett barn som växer upp med en ensamstående mamma som också är lågutbildad och arbetslös och beroende av ekonomiskt bistånd (i tre sammanhängande år) löper sammantaget en 250 gånger högre risk att bli placerad, jämfört med ett barn som växer upp med två utbildade och arbetande föräldrar, som inte är beroende av ekonomiskt bistånd.⁷⁴ Den ”egentliga” orsaken till att barn blir placerade i samhällsvård är sammanfattningsvis att de under sin uppväxt exponeras för svåra socioekonomiska förhållanden. När barnen är små betraktar man uppväxtmiljön som problemet, men när barnen blir lite äldre sker ett skifte, trots att äldre barns egna riskbeteenden har sin grund i uppväxtmiljöns särskilda händelser och socioekonomiska situationer.

4.2 Myntets baksida: interventionens egna risker

Syftet med samhällets tvångsvård är att *skydda barn från sådana risker* som kan motivera vård enligt LVU, alltså att tvångsvård ska verka riskpreventivt eller åtminstone riskreducerande. Att såsom ovan i sammanhanget tala om en ”risk för att bli tvångsvårdad” framstår inte desto mindre som adekvat, eftersom ett sådant beslut per se innebär att barnet utsätts för ytterligare en riskexponering. Kvantitativa studier visar att ett beslut om tvångsvård *som sådant* innebär en avsevärt ökad risk för att det tvångsvårdade barnet ska utveckla diverse destruktiva beteenden och till och med avlida i förtid.⁷⁵

I de fall där det inte är självklart om barnet borde placeras utanför hemmet ökar risken för död innan 20 års ålder med flera hundra procent, i huvudsak

⁷² Ibid.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Ibid., 1053.

⁷⁵ *Ökad risk för självmord och brottslighet efter tvångsplacering*, Göteborgs universitets nyhetssida 28 maj 2024: <https://www.gu.se/nyheter/okad-risk-for-sjalvmord-och-brottslighet-efter-tvangsplacering>. Se vidare Hélenstötter, Court-Ordered Care, Göteborg, 2024.

genom suicid. Dessutom ökar risken för sjukhusvistelse på grund av psykisk sjukdom och risken för att begå icke-narkotiska brott, såsom vålds- och sexualbrott, inom det första året efter domstolsbeslutet.⁷⁶

I denna artikel har konstaterats att föräldrarnas 'insiktsbrister' anses ge upphov till sådana riskfaktorer (i dået/nuet) som motiverar vård utanför det egna hemmet, för att sedan avsevärt försvåra föräldrarnas möjligheter att göra "adekvata" framåtblickande riskbedömningar. De risker som den bristande insikten anses inrymma eller föranleda medför således att barnet både blir och förblir tvångsvårdat. Adderas till denna ekvation att vad som starkast prognosticerar risken att blir föremål för tvångsvård i grunden är socioekonomiskt svåra uppväxtförhållanden, kan ställas frågan hur olika risker vägs mot varandra inom ramen för beslutsfattandet i LVU-mål. Även om det naturligtvis finns fog för och kompetens i hur socialtjänst och domstolar betraktar risker för barn, och även om det kan vara motiverat att lägga sådana risker till grund för ett beslut om tvångsvård, kan det vara nyttigt att vända på perspektiven. Har myndigheterna 'fullgod insikt' i de underliggande eller *egentliga* riskfaktorerna som allra starkast prognostiserar ett beslut om tvångsvård, dvs. i praktiken att ett barn växer upp i socioekonomisk utsatthet/fattigdom? Går det att tillgodogöra sig en förälders inifrån-insikt utan att samtidigt förstå och förhålla sig till den konkreta situation i vilken föräldern befinner sig? Har myndigheterna fullgod insikt i vilka nya risker deras beslut om tvångsvård ger upphov till och går det att motivera ett beslut om tvångsvård utan att förhålla sig till vilka risker ett sådant beslut *som sådant* innebär för det tvångsvårdade barnet?

Vi vill sålunda inbjuda till ett perspektivskifte i så måtto att det socialrättsliga systemet bygger på en ensidig hantering av vilken risk som föregrips och provas i samband med tvångsvård av barn: framförallt bygger lagstiftningen på en bedömning av riskerna förenade med att barn stannar kvar i sin hemmiljö; samtidigt som riskerna förenade med att barn avskiljs från sin hemmiljö inte skrivits in i vårdrekvisiten och typiskt sett inte heller ingår i det utredningspaket som tillhör tvångsvårdsärenden. Därmed saknas i den rättsliga diskursen kring riskbedömningar i LVU-mål just *situationsbaserad händelseanalys* som ingående moment, under förutsättning att den aktuella händelsen utgörs av omhändertagandet och situationsförståelsen handlar om vilka långsiktiga, indirekta och systemburna risker familjehems- och HVB-placeringar för med sig.

⁷⁶ Ibid.

4.3 Individ och situation

Nedslagen i praxis ger stöd för vad som även framgått av intervjuerna; att domare och socialsekreterare i sin bedömning av reflektions- och insiktsförmåga i första hand anlägger en riskanalys, och i andra hand en händelseanalys. Detta är en rimlig utgångspunkt för socialtjänsten att förhålla sig till riskmiljöer, där de också ska bedöma om konkreta riskfaktorer innebär en ”påtaglig risk”. De måste förvisso lägga vikt vid risk- och prognostänkande gällande allmänna riskmiljöer, grundade i erfarenhetsgrundsatser⁷⁷, men även vad som utgör konkreta risker i enskilda fall. Detta ligger nära vad som beskrivits som en tvåstegsbedömning: ett första steg där riskfaktorer relateras till abstrakta risker och ett andra prognosorienterat steg där kasuistiska risker konkretiseras.⁷⁸

Frågan är dock om dessa analysmodeller i LVU kräver skilda kognitiva insiktsbedömningar och om det i så fall delvis kan förklara svårigheterna för föräldrarna att kunna uppvisa den *sortens insikt* som rättssystemet efterfrågar. Implicit förutsätter den förespråkade riskinsikten en person som är kapabel att prognosticera risker och som har tillräcklig kontroll över sin (utsatta) situation, för att undvika dem. I denna första *individcentrerade syn* finns en uppfattning om ett rättssubjekt som har kontroll och där insikt tolkas som en form av avsikt, vilja och förmåga till agens (”aktörsförmåga”⁷⁹).

Betraktar då domstol och socialtjänst ”insikt” som en individuell riskanalys föräldrar förväntas utföra – både retrospektivt och prospektivt – kring sin egen problematik? Kaldal har noterat att prövningen tenderar att fokusera på det som är lättast att konkretisera och bevisa.⁸⁰ Översatt till situationen här: även om ’det oskrivna rekvisitet’ insikt är svårdefinierbart ter det sig möjligen inom ramen för domstolarnas och socialtjänstens prognosdiskurs ändå som mer konkret, och därmed mer bevisbart, än en motsvarande situationsanalys av diffusa och instabila levnadsförhållanden. Även observationerna stöder Kaldal i att domstolar inte alltid gör en särskilt konkret bedömning i steg två, vid prognosbedömningen.⁸¹

⁷⁷ Alexius (2011). Allmänt om erfarenhetssatser i Friis & Åström, *Expertkunskap i rättegång – en rättssociologisk studie*, *Juridisk Tidskrift*, 2018–19, 347.

⁷⁸ Kaldal (2010).

⁷⁹ Förvisso har inblandade personer status som bärare av rättigheter – rättssubjekt – men begränsad rättshandlingsförmåga än enligt den individ- och aktörsoorienterade synen som förutsätter en aktiv agens. Se vidare Fridström Montoya, *Homo juridicus – den kapabla människan i rätten* (Iustus: 2017) avseende ’aktörsförmåga’, 97. Om det förstärkta rättighetsskyddets betydelse, se Renner-skog, ”Det motstridiga skyddet – en kritisk diskussion av den rättsliga relationen mellan staten och barnet i den lästa tvångsvården”, *Socialvetenskaplig tidskrift*, 3–4/2024.

⁸⁰ Kaldal (2010), 185.

⁸¹ Kaldal (2010), 184; Mattsson observerar dock att riskanalysen i miljöfallen visat sig mer detalje-

Som framkommer av domsskrivningarna kan föräldrar ha svårt att leva upp till den 'insiktsnivå' som ligger till grund för socialtjänstens och domstolarnas bedömningar i dessa måltyper. I den initialt beskrivna förklaringsmodellen (avsnitt 2) är denna slags 'insiktsnivå' starkt relaterad till *riskanalys med fokus på individsyn*. Som framkom i *Bristande insikt om bristande insikt* gavs även uttryck för att de familjer som blir föremål för insatser ofta har komplexa och rörliga levnadsomständigheter. Dessa omständigheter och livsförhållanden kan karaktäriseras som 'situationsbundna' och passar in i stället in i modellens 'händelseanalys'; 'logiken' kan benämnas *händelseanalys med fokus på systemsyn*. Det antyder att föräldrarnas rörliga (och stundtals rörliga) livsförhållanden inte alls är så stabila som kan tyckas vara en förutsättning för de förhållandevis långsiktiga riskbedömningar som behöver göras av föräldrarna själva.⁸² Föräldrarna anger ofta komplexa förhållanden och situationsrelaterade omständigheter som förklaring till deras agerande och varför de hamnat i situationer som lett till ingripanden enligt LVU. Utifrån modellen kan ett av syftena med tvångsomhändertagandet vara att skapa förutsättningar för en stabil hemmiljö eller situation som kan bidra till en ökad möjlighet att framledes göra rimliga riskbedömningar. För föräldrarna innebär detta en successiv övergång från systemsyn/händelseanalys till individ/riskanalys, alltså där föräldrarna kommer att bära ett eget ansvar för rimliga riskprognoser, eller genom socialtjänstens försorg och arbete ges ett utökat ansvar som förutsätter en sådan bedömningsförmåga.

Det kan dock framhållas att ömsesidig kommunikation skulle tjäna av att socialtjänstens och domstolens bedömningar på motsvarande sätt gjorde en motsatt rörelse, *från* en renodlad individ/riskanalys *till* en ökad förståelse av situationsbunden systemsyn/händelseanalys. Den 'prospektiva insiktsmodell' (avsnitt 2), förutsätter implicit att föräldern har *faktiska* valmöjligheter i omsorgen om barnet och kontroll över den egna livssituationen. Detta kan ur ett omvårdnads- eller skyddsperspektiv förvisso anses vara ett självklart inslag i synen på föräldra- och omsorgsförmågan, men samtidigt följer detta ur en slags idealtypologi om hur en familj *bör* vara. Typologin läggs på föräldrarna att acceptera, i takt med att dessa lär sig att erkänna och förkasta egna beteendemönster (jfr 'insiktsimitation'). Här finns således ett mer eller mindre uttalat normativt raster,⁸³ som blir styrande i flera riktningar. Föräldrarnas

rade än i beteendefallen, se "Några rättssäkerhetsaspekter rörande individ och struktur vid prövningen av omhändertaganden av unga," *Nordisk socialrättslig tidskrift*, 1–2/2010, 108.

⁸² Jfr Alexius (2011).

⁸³ Om normativ kontext och stigbundenhet, se Gustafsson, Wejedal & Östlund, LVU – på villovägar? Om stigbundenhet vid upphörande av tvångsvård (del II av II), *Nordisk socialrättslig tidskrift*, 27–28/2021, 75–80.

faktiska valmöjligheter kan emellertid i praktiken kringräddas av socioekonomiska faktorer och psykosociala omständigheter, vilket gör att deras kontrollmöjligheter är eller upplevs vara begränsade, utifrån en situationsbetingad händelseanalytisk systemsyn. De kan många gånger stå utom eller utan den egenkontroll som krävs för nödvändiga förändringar, och för att uppvisa en trovärdig insiktsvilja och förändringsförmåga inför socialtjänsten eller domstolen. Dessa familjer är ofta sårbara på komplexa sätt, men förutsätts alltså samtidigt vara insatta på en nivå som närmast förutsätter socialtjänstens specialistkunskaper. I intervjuerna framkom att prognos- och riskinsikt värderas högre än "situationsbunden" insikt relaterad till familjens konkreta situation: "Det här är ju också något som vi i domstol ofta ställer krav på, att folk ska kunna reflektera och fundera över sin situation och göra någon typ av analys av den. Och det här är ju i sig kanske komplicerat eftersom man har olika intellektuella förutsättningar för att analysera en viss situation och dess effekt."⁸⁴

Frågan väcks vilken insikt rättssystemets aktörer har i den familjesituerade orsaksförståelse som föräldrarna ofta anger som förklaring till sin situation. Ett 'insiktsdilemma' har ringats in mellan å ena sidan den förmåga till riskanalys som socialtjänsten förväntar sig från föräldrar – som i viss mån förutsätter att dessa kan anlägga ett "utifrån-perspektiv" på sig själva och sin situation – och å andra sidan den händelseanalys som präglas av "inifrån-perspektiv" på en tillvaro som här och nu präglas av olika utmaningar. Förutsättningarna för en *ömsesidig* kommunikation kanske består i ett *ömsesidigt* närmande, från båda riktningar. I detta ligger i så fall en (berättigad?) förväntan hos föräldrar till barn som tvångsvårdas att myndigheterna också tar i beaktande situationsbundna socioekonomiska förhållanden som adderar kunskap till frågan om risk. En avslutande reflektion är sålunda att det offentliga avkräver föräldrar en riskanknuten och bred insikt samtidigt som lagstiftning och handläggning synes sakna "insikt" om forskning kring populationsrisker förenade *med* tvångsomhändertaganden.

Om domstolen efterfrågar en djupgående insikt i komplexa händelseförlopp, men i sin egen prövning primärt nöjer sig med en isolerad riskansvarsanalys, riskerar föräldrarnas kontextuella förklaringar att avfärdas som 'bristande insikt' snarare än rättsligt relevanta händelseanalyser. Föräldern avkrävs en helhetsförståelse som systemet inte nödvändigtvis själv tillämpar i sin bedömning – därmed uppstår en högst bekymmersam kognitiv maktasymmetri som i förlängningen förstärker risker för 'epistemisk orättvisa'.⁸⁵

⁸⁴ Domare C, citerad i Wejedal, Östlund & Gustafsson (NST 2022), 141f.

⁸⁵ Se Fricker, *Epistemisk orättvisa: kunskap, makt och etik*, Thales, 2018.